

ULUG'BEK HAMDAM ASARLARIDA NUTQIY AKTLAR VA INTENSIYANING PRAGMATIK VAZIFALARI

Turobova Nargiza Arolovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

2-kurs tayanch doktoranti

nargizaralovna@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-6648-6407>

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy asarning ifodaliligini oshirishga yordam beradigan maxsus vosita nutqiy aktlar va so'zlovchi intensiyasining voqealanishi pragmalingsvistik tahlil qilingan. Yozuvchi Ulug'bek Hamdamning "Muvozanat", "Isyon va itoat" hamda "Sabo va Samandar" romanlaridagi olingan parchalarda nutqiy aktlarning badiiy-estetik qiymati o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: pragmatika, nutqiy akt, intensiya, illokutiv maqsad, perlokutiv effekt, badiiy diskurs, sukut akti, implitsitlik.

Abstract. This article presents a pragmalinguistic analysis of speech acts and the unfolding of the speaker's intention, which serve as special tools to enhance the expressiveness of a literary work. In the selected passages from the novels "Balance", "Rebellion and Obedience", and "Sabo and Samandar" by the writer Ulugbek Hamdam, the artistic and aesthetic value of speech acts is manifested.

Keywords: pragmatics, speech act, intention, illocutionary purpose, perlocutionary effect, artistic discourse, act of silence, implicature.

Аннотация. В данной статье проведён прагмалингвистический анализ речевых актов и реализации говорящей интенции как специального средства, способствующего повышению выразительности художественного произведения. В отрывках из романов писателя Улугбека Хамдама «Равновесие», «Восстание и повиновение» и «Сабо и Самандар» найдено отражение художественно-эстетической ценности речевых актов.

Ключевые слова: прагматика, речевой акт, интенция, иллокутивная цель, перлокутивный эффект, художественный дискурс, акт молчания, имплицитность.

Tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi doirasida badiiy matnni pragmatik jihatdan o'rganish o'zbek tilshunosligining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Badiiy diskursda qahramonlar nutqini nutqiy akt sifatida talqin qilish, ularning ortida turgan yashirin niyat (intensiya) va kutilayotgan natija (perlokutiv effekt)ni aniqlash yozuvchi uslubining individual-psixologik qirralarini ochish imkonini beradi. Nutqiy aktlar nazariyasining asoschisi J.Ostin ta'kidlaganidek: "Gapirish — bu ma'lum bir harakatni bajarishdir" [1, 1962: 12]. Biroq, badiiy matnda bu harakat ko'pincha yashirin (implitsit) xarakter kasb etadi. O'zbek tilshunosligida pragmatika yo'nalishiga asos solgan professor Sh.Safarov muloqotning mazmunini quyidagicha izohlaydi: "Nutqiy muloqot — bu shunchaki axborot almashinuvi emas, balki so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi intensiyalar (maqsadlar) zanjiridir. Har qanday nutqiy aktning mohiyati uning illokutiv kuchida namoyon bo'ladi" [7, 2008: 94].

Ushbu yo'nalishni diskurs tahlili darajasiga ko'targan olim M.Hakimov esa badiiy matndagi pragmatik ko'chishlarni tahlil qilib, shunday yozadi: "Badiiy matnda nutqiy aktlar muallifning estetik niyatini amalga oshirishga xizmat qiluvchi asosiy vositadir.

Unda soʻzlovchining (qahramonning) ijtimoiy-psixologik statusi nutqiy akt tanlovida hal qiluvchi rol oʻynaydi” [2, 2001: 45]. Professor Sh.Iskandarova esa muloqotning lisoniy va nolisoniy vositalari oʻrtasidagi munosabatga toʻxtalib, oʻzbek muloqot madaniyatida “andisha” va “sukut”ning pragmatik maʼnoni alohida taʼkidlaydi [6, 1999: 18]. Oʻzbek tilidagi raso va rango-rang badiiy matnlarda bunday nutqiy akt intensiyasining goʻzal namunalarini koʻrish mumkin. Masalan, taniqli yozuvchi Ulugʻbek Hamdamning romanlaridan olingan parchalarga eʼtibor qilaylik.

– *Nima yetishmayapti bizga, Mirziyod? Nega hammamiz nimadir izlaymiz-u, topganimiz hamisha boshqa narsa boʻlib chiqadi? Inson oʻz muvozanatini yoʻqotsa, dunyo ham qulashni boshlaydi ekan...* [3, 2003: 42]. “Muvozanat” romanida markaziy qahramon Yusufning nutqiy faoliyati voqelikni shunchaki tasvirlash (lokutiv) emas, balki undagi ogʻriq va inqirozlarni pragmatik namoyon etishga yoʻnaltirilgan. Pragmatik tahlilda ayon boʻladiki, ushbu nutqiy vaziyatda Yusufning savollari javob kutuvchi direktiv akt (buyruq) emas, balki oʻzligini anglashga urinayotgan ekspressiv-asertiv aktlardir. M.Hakimov taʼriflagan “matnning pragmatik mazmuni” [2, 2001: 112] qahramonning ichki inqirozi va jamiyatga boʻlgan yashirin eʼtirozi (intensiyasi) orqali shakllanadi. Intensiya — tinglovchini (va oʻquvchini) dunyodagi “muvozanat” tushunchasini qayta koʻrib chiqishga undashdir.

– *Oʻgʻlim, senga munosib kelinni oʻzimiz tanladik, – dedi otasi qatʼiy ohangda.*

– *Unutma, ota roziligi – Xudo roziligi. Tayyorgarligingni koʻr.*

Akbar indamadi. Uning yuzida na rozilik, na eʼtiroz alomati koʻrindi. Deraza ortidagi qorongʻulikka tikilgan cha qotib qoldi. [5, 2004: 118]. “Isyon va itoat” romanidan olingan parchada “sukut”ning kommunikativ kuchi namoyon boʻladi. Akbarning otasi tomonidan berilgan direktiv (buyruq) aktiga nisbatan munosabati “nol nutqiy akt” orqali ifodalangan. Sh.Iskandarova taʼkidlaganidek, oʻzbek nutqiy muloqotida sukut koʻpincha eng kuchli inkor yoki tasdiq vositasi hisoblanadi [6, 1999: 42]. Akbarning bu oʻrindagi sukuti pragmatik sathda “jim isyon” akti boʻlib, u har qanday rad javobidan koʻra kuchliroq illokutiv quvvatga ega.

“Ishq — bu shunchaki tuygʻu emas, Samandar. Bu — ruhning oʻz asliga qaytishi. Biz bu yerda, bu foniy dunyoda faqat oʻzimizni topish uchun adashamiz. Men senga vaʼda beraman: ruhlaringiz baribir uchrashadi.” [4, 2011: 89]. Samandarning ushbu monologi pragmatik jihatdan intensiya metaforik xususiyatga ega. Sh.Safarov taʼbiri bilan aytganda, bu yerda soʻzlovchi niyati (intensiyasi) “oʻquvchi kognitiv tizimida yangi konseptual maydon yaratishga” [7, 2008: 156] yoʻnaltirilgan. Komissiv akt (vaʼda) orqali esa muallif asarning markaziy gʻoyasini — abadiy ruhlarning birlashuviga ishora qiladi. Ushbu nutqiy aktning perllokutiv effekti oʻquvchida estetik va ruhiy poklanish hosil qilishdir.

Xulosa qilib aytganda, yozuvchi asarlarida illokutiv maqsad lokutiv maʼnodan ustun turadi. Yaʼni, qahramonlar aytgan gapidan koʻra koʻproq maʼno (niyat)ni nazarda tutadilar. Milliy muloqot turlari (sukut, piching) asarlarda qahramon psixologiyasini ochishning asosiy pragmatik vositalari boʻlib xizmat qiladi. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, Ulugʻbek Hamdam nasrida nutqiy aktlar oddiy muloqotdan badiiy-falsafiy usulga oʻtadi. Bu esa oʻzbek tilshunosligida M.Hakimov, Sh.Safarov va Sh.Iskandarova ilgari surgan nazariyalarning badiiy adabiyotdagi yorqin isbotidir.

Adabiyotlar:

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. — Oxford: Clarendon Press, 1962. — 167 p.
2. Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol. fan. dok. ... diss. — Toshkent, 2001. — 286 b.
3. Hamdam U. "Muvozanat" (roman). — Toshkent: Sharq, 2003. — 256 b.
4. Hamdam U. "Sabo va Samandar" (roman). — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011. — 89 b.
5. Hamdam U. "Isyon va itoat" (roman). — Toshkent: Sharq, 2004. — 280 b.
6. Iskandarova Sh. Nutqiy muloqotning ijtimoiy-pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. nomz. ... diss. — Toshkent, 1999. — 132 b.
7. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2008. — 320